

УДК 330.341.1

Жукевич С. М., Савчук Л. І.

ПЕРСПЕКТИВИ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ

Глобальні процеси трансформації індустріальної економіки в економіку знань об'єктивно вимагають забезпечення інноваційного вектору розвитку економіки. Офіційно таке завдання задеклароване на всіх рівнях державного управління із часів становлення української держави, однак аналіз реальних економічних процесів свідчить про їх невідповідність даному напрямку. Разом з тим важливість інноваційного розвитку потребує теоретичного переосмислення управління цим процесом.

Зважаючи на актуальність проблематики забезпечення інноваційного розвитку в реаліях сьогодення, досить ґрунтовні дослідження окремих сторін управління цим процесом з метою його інтенсифікації містяться в працях відомих зарубіжних і вітчизняних вчених, зокрема О. В. Гаврилюка, О. В. Механіка, П. Т. Саблука, В. І. Власова, В. М. Головатюка, В. П. Соловйова, В. О. Коюди, Т. І. Мізко, Л. П. Чернівської, Т. В. Пасічника, О. Рубан, Я. Д. Крупки та інших. Проте більшість проведених досліджень стосуються здебільшого розробки окремих проблем і сторін активізації інноваційної діяльності суб'єктів господарювання – фінансування, державної підтримки, покращення організаційно-економічного механізму, ресурсного забезпечення, тощо. А справді концептуальні наукові дослідження глибинних причин несприйняття економікою України потреб інноваційного розвитку тільки започатковуються. Звертає на себе увагу постановка означених проблем в працях Ю. Пахомова, О. Соскіна, В. Вишневського, В. Дементьєва, Ю. Кіндзерського та інших, які потребують свого теоретичного осмислення, узагальнення і подальшої розробки з метою напрацювання конкретних пропозицій щодо переходу на інноваційний напрямок економічного зростання [1–3]. Відтак, окреслена проблема, внаслідок насамперед своєї важливості, складності і багатогранності потребує подальшої деталізації і вивчення.

Метою статті є ретроспективний аналіз процесів інноваційного розвитку економіки України і розробка на цій основі пропозицій щодо їх покращення в напрямку забезпечення активізації інноваційно-інвестиційної діяльності.

Важливість інноваційного розвитку економіки визнають всі без винятку суб'єкти господарювання. Кількість як наукових публікацій, так і законотворчих нормативних документів, розроблених і прийнятих на всіх рівнях державного управління, просто вражає. Регулярно організовуються і проводяться парламентські слухання з наведеного кола питань, складаються і затверджуються інноваційні стратегії і програми розвитку економіки – як у відомчому, так і в територіальному розрізі. Не дивлячись на це, Україна пасе задніх в переліку країн інноваційної спрямованості економічного розвитку.

Однією з головних причин такого стану речей вважається недостатнє фінансове забезпечення інноваційних проектів і програм, – як з боку державних інституцій, так і приватного сектору. Хоча, на наше глибоке переконання, це швидше не причина, а наслідок. Справжні причини криються значно глибше, – настільки глибоко, що існують вагомі підстави вести мову про неможливість реалізації власне інноваційного спрямування економічного розвитку держави в рамках існуючої суспільно-економічної системи Української держави. Спробуємо довести правомірність наведеного твердження.

Дійсно, недостатнє фінансування інноваційних програм економічного розвитку заперечувати важко. На розвиток науки і наукової діяльності з Державного бюджету держави виділяється до смішного незначна частка ВВП – біля 1 %. Не кращий стан справ і з фінансуванням планів інноваційного спрямування і приватними бізнес-структурами. І це при тому,

що в цілому щодо обсягу економічних активів Україна явно не найбідніша в Європі, хоча, знову ж таки, за оцінками фахівців, економічний потенціал країни станом на середину 2010 року складає лише приблизно 60 % економічного потенціалу 1991 року – року проголошення незалежності Української держави [1]. Чимало українських бізнесменів входять в число найбагатших людей Європи. Вони охоче вкладають фінансові активи у фінансування грандіозних спортивних проектів (Р. Ахметов – ФК «Шахтар», Донецьк; Г. Суркіс – ФК «Динамо», Київ), займаються доброчинністю, фінансують передвиборчі кампанії політичних партій і сил (про це ми поговоримо нижче), – однак зовсім не спішають вкладати кошти у фінансування проектів і програм інноваційного розвитку. Оскільки цільовою функцією ведення бізнесу є отримання прибутку, то очевидно, що інноваційна діяльність аж ніяк не розглядається бізнес-структурами в якості високоприбуткових. Разом з тим це означає, що практичні люди, – а саме такими підприємці і є за означенням – віддають перевагу іншим напрямкам грошових вливань в економіку. В шкалі цінностей вітчизняних підприємців інноваційна діяльність, забезпечення відповідності технологічного рівня виробництва і якості продуктованих товарів і послуг міжнародним стандартам знаходиться аж ніяк не на першому місці.

Для більш детального розгляду цього явища слід починати з основ – із розгляду самої сутності інноваційної діяльності як одного із альтернативних напрямків забезпечення економічного розвитку бізнес-структур різного рівня в довготривалій перспективі.

Під інноваціями звичайно розуміють нововведення в сфері техніки, технології, організації праці або управління, базовані на використанні досягнень науки і передового досвіду. В економічній теорії поняття інновація трактується як «процес трансформації витрат у випуск з метою генерування продукції, яка характеризується більш високою якістю і більш низькими витратами, ніж раніше». Оскільки інноваційна направленість економічного розвитку в довготривалій перспективі забезпечує економію суспільно необхідних витрат на виробництво продукту, то вона відповідає суспільним потребам і є об'єктивно необхідною. Однак, як відомо, об'єктивність економічних законів ще не означає їх автоматичного втілення в життя. Категорія об'єктивності передбачає кінцевий результат – факт реалізації даного економічного закону. Однак сам процес реалізації даного причинно-наслідкового зв'язку відбувається в суспільстві, і суспільство, через державні інституції, здійснює суттєвий вплив на механізм його реалізації. Якщо векторна направленість даного впливу співпадає із основними вимогами сутності економічного закону, то він реалізується в практичній діяльності з максимальною ефективністю – як за часом, так і за результативністю. Однак якщо діяльність органів управління не враховує, або більше того – суперечить вимогам економічного розвитку, то економічний закон, реалізуючи атрибут об'єктивності, все рівно буде втілений в життя, однак для суспільства наведений розвиток подій супроводжуватиметься значними втратами наявних ресурсів. Щось подібне можна констатувати і в Україні.

З точки зору підприємців інновації як напрямком інвестиційної діяльності є різновидом загальних витрат підприємства, які збільшують загальну вартість виробництва. Необхідною, але аж ніяк не достатньою умовою їх понесення підприємницьким сектором є забезпечення отримання прибутку, принаймні не нижчого, ніж середній прибуток в існуючих економічних реаліях сьогодення. Проте одна із найбільш характерних особливостей інноваційної діяльності полягає в тому, що отримання прибутку в часі віддалено від моменту понесення витрат значним лагом (проміжком часу). Відповідно суттєво зростають ризики інфляційних втрат. Однак ці ризики, як і ризики, пов'язані із змінами економічної кон'юнктури, не йдуть в ніяке порівняння із ризиками, викликаними діяльністю владних структур, із зміною розстановки політичних сил, причому на всіх рівнях державного управління – як в центрі, так і на місцях. Слабка держава, слабка не в розумінні слабкості силових структур – в цьому відношенні Україна далеко випередила більшість країн світової спільноти, – а в розумінні забезпечення верховенства права, та й зрештою, – у незмінності самого права. Реалії сьогодення полягають

у неспроможності держави забезпечити економічний захист власних резидентів від свавілля інших функціонуючих суб'єктів ринкового господарювання – силових структур, податкових органів, органів МНС, різноманітних фондів і служб. Чинники, пов'язані з економічною конкуренцією товаровиробників в переліку ризиків сучасного підприємства займають, на відміну від закордонних країн, одне з останніх місць. Візиту податкового інспектора чи чиновника – представника місцевих органів влади бізнес боїться набагато більше, ніж виклику в прокуратуру. Дійшло до того, що представники різноманітних перевіряючих органів на місцях вже не обтяжують себе документальними перевірками законності і правомірності ведення бізнесу, – вони просто вимагають підприємцями поповнення відповідних рахунків, не забуваючи, звичайно, і про себе. Вагомим аргументом на їх користь є забезпечення для господарюючих суб'єктів, незгідних із описаною постановкою питання, умов, які взагалі унеможливають їх функціонування на ринку.

Оскільки масового відокремлення власності від управління на рівні підприємств станом на даний момент так і не відбулося, то власники економічних активів в Україні у своїй переважаючій масі складають фізичні особи, із незначною часткою юридичних. Описане явище отримало в економічній літературі специфічну назву сімейно-кланового капіталізму, що означає концентрацію влади на підприємстві в руках окремих індивідів і членів їх сімей [2]. Мета їх функціонування чітко окреслена – контроль не так над виробничими, як над фінансовими потоками підприємства, особливо в кінцевій їх фазі – розподілу прибутку. Максимізація обсягу привласнюваного прибутку є визначальною місією їх економічної діяльності. Джерелом особистого доходу підприємця є прибуток, який залишається у його розпорядженні, після сплати податків, дивідендів, інших обов'язкових (і, що також досить суттєво, необов'язкових) платежів. Звідси важливі умови забезпечення ефективності ведення бізнесу – збільшення загального обсягу прибутку, зменшення вирахувань із нього, зміна структури його розподілу в бік привласнення якомога більшої частини власником активів. Зупинимось на них детальніше.

Збільшення загального обсягу прибутку. Більшість як вітчизняних, так і закордонних фахівців цілком слушно притримуються думки, що в реально функціонуючій економіці є два головних шляхи забезпечення його зростання – інноваційний і рентний. Інноваційний передбачає отримання конкурентних переваг на основі понесення інвестиційних витрат, які забезпечують або зменшення питомої собівартості одиниці продукції, або підвищення кінцевої ціни реалізації внаслідок покращення її якості. Основу рентного складає можливість отримання переваг над конкурентами дещо іншим шляхом – внаслідок природних, атрибутивно існуючих (чи штучно створених!) переваг над іншими суб'єктами господарювання, які або дають можливість доступу до більш дешевих чи більш якісних ресурсів, або можливість забезпечення більш високої, у порівнянні з іншими, ціни реалізації виробленого продукту.

Особливостями інноваційного шляху, з точки зору теорії інвестицій, є досить суттєвий лаг, тобто часовий проміжок між понесенням витрат (інвестиціями) і отриманням кінцевого результату (прибутку). Однак значно істотніший вплив на прийняття інвестиційних рішень спричиняють особливості його реалізації в умовах слабкої держави, які ставлять під загрозу не тільки звичайні в такій справі економічні ризики (інфляційний, кредитний, кон'юнктурний, тощо), але й повернення вкладених активів, а досить часто – і саме їх існування. В будь-який момент можуть змінитись правила гри – і досить кардинально. Мається на увазі насамперед нормативно-правове забезпечення економічної діяльності – від його незначної зміни (перегляду нормативної бази) до переділу власності, включаючи повне відчуження бізнесу. Яскравим прикладом можуть бути процеси переділу власності після славнозвісної помаранчевої революції. Недалеко від них втекли і приватизаційні процеси, які відбуваються зараз. Домінуючими нормами права сьогодні в бізнесі є право влади, на підґрунті якого набувають небувалих розмахів безчинство і беззаконня. Визначальним чинником роз-

поділу майна і доходів суспільства є не реальний вклад суб'єктів господарювання в економіку країни, а економічна (як правило, на основі політичної) сила сімейно-кланових бізнес-угруповань. Тим більше, що бізнес, базований на інноваціях, стає досить привабливим для владних структур, і на етапі закінчення періоду розробки і переходу до промислового використання велика імовірність його втрати.

Натомість рентний шлях отримання прибутку в умовах слабкої держави представляється найбільш надійним. По-перше, тому, що пільгові ресурси, в тому числі і підприємницької діяльності, є досить обмеженими, і доступ до них має лише невелике коло обраних – не в результаті економічного відбору (наприклад, тендерного), а обраних владою. Владні структури, в силу їх взаємозв'язку з бізнесом, достатньо чітко проінформовані як про вид пільгового ресурсу підприємницької діяльності, так і про його вартість. Однак самі представники влади в повній мірі скористатись даними ресурсами не можуть – здебільшого внаслідок певного кола обмежень, накладених чинним законодавством, або елементарного небажання ризикувати (будь-яка підприємницька діяльність передбачає деякий ступінь ризику). Крім того, не слід відкидати тривіальне небажання афішувати широкому загалу свої економічні оборудки («світитися»). Тому і бізнес, і влада в даному випадку утворюють кланові регресивні симбіозні структури, – бізнес забезпечує владу виплатами частини очікуваного прибутку, а влада бізнес – пільговими ресурсами. При цьому головним атрибутом наведеного симбіозу, крім близькості зв'язків (як правило, сімейно-кланових) є скритність. Розголос у цій справі не потрібний нікому. Влада, намагаючись максимально продовжити свій доступ до розподілу ресурсів, намагається всіляко приховати від громадськості сам факт їх розподілу, а якщо можливо – і наявності; однак якщо це не зовсім вдається або зрештою стає відомим широкому загалу, то оформляється як праця на благо народу. Тут доречно навести відоме твердження А. Сміта про те, що люди, які на всіх усюдах кричать про працю на благо народу, або несповна розуму, яким місце в спеціалізованих установах, або брехуни, які свідомо обманюють маси. Альянс бізнесу й влади, окрім розподілу обмежених (тому і пільгових), ресурсів, може стосуватись і інших аспектів підприємницької діяльності: розподілу державних замовлень, які дають змогу реалізовувати кінцевий продукт за завищеними цінами, отримання податкових пільг або взагалі звільнення від сплати податків, можливість привласнення лівової частини прибутку. Таким чином, для отримання рентного прибутку мало володіння економічними активами, потрібно ще мати доступ до владних ресурсів.

Отже, власник активів свідомо чи несвідомо повинен обрати один із наведених взаємосуперечливих шляхів їх вкладення: інвестиції в інновації чи інвестиції у владу. І тільки відчайдухи, які або надзвичайно наївні, або настільки ж необачні, можуть обрати перший шлях. Однак вони об'єктивно приречені на поразку в описаному економічному змаганні з другими.

Для кращого розуміння сказаного проведемо своєрідний SWOT-аналіз наведених шляхів економічного розвитку з точки зору пересічного підприємця.

Обсяг отриманого прибутку від підприємницької діяльності залежить від двох основних чинників: від норми прибутку на вкладений капітал і від швидкості його обертання. При цьому в умовах слабкої держави, домінування «коротких правил» поведінки на ринку особливого значення набуває саме швидкість його обороту, і пов'язана з нею ліквідність. Як зазначив видний економіст Ю. Пахомов, головним гаслом господарюючих суб'єктів в українських реаліях є «вкрасти побільше і якнайшвидше і сховати якомога далі від ненадійної держави» [3]. Для розробки і впровадження справді новітніх новацій потрібен досить тривалий проміжок часу, не кажучи вже про суттєві ризики, пов'язані з елементами невизначеності, які атрибутивно притаманні кожному піонерному проекту, тоді як авансування коштів у забезпечення рентних переваг бізнесу шляхом фінансування у владні структури практично

безризикове і головне – характеризується швидкою окупністю витрат, оскільки рентні переваги надаються практично зразу ж, без будь-яких бюрократичних зволікань. Щоправда, інвестиції у владні структури також мають певний елемент ризику, внаслідок досить часті зміни останньої. Однак в даному випадку вказаний ризик компенсується практично негайним доступом до пільгових ресурсів і швидкою окупністю. Хотілось би загострити увагу ще на одному аспекті згубного впливу наведених чинників на інноваційну діяльність. Мається на увазі особливо значна шкода, яка заподіюється підприємствам малого бізнесу. Саме малий бізнес є найбільш сприятливим середовищем для започаткування інноваційної діяльності. І саме малий бізнес найбільше потерпає від описаного вище стану взаємовідносин владної економіки, оскільки він, по-перше, не має достатньо коштів, щоб інвестувати у владні структури, а по-друге, в значно більшій мірі потерпає від зміни політичної кон'юнктури, оскільки знаходиться під впливом змін не тільки центральної, державної влади, а й регіональної і місцевої. Якщо найбільш крупні економічні гравці на теренах України спілкуються напряму із вищими ешелонами управління (політичної влади), то малий бізнес потерпає від усіх без винятку змін на будь-яких рівнях, оскільки навіть незначні перестановки на найвищому рівні моментально спричиняють зміни в системі управління на місцях. В результаті середовище, яке за своїм призначенням покликане сприяти розвиткові і поживленню інноваційної діяльності, поставлено в умови придушення будь-якої ініціативи.

Домінування рентного шляху забезпечення прибутку породжує патологічні зміни у суспільстві, несумісні із загальною тенденцією прогресивного розвитку, заперечуючи саму теорію еволюції. Адаптація підприємств до умов ринкового середовища в Україні по суті означає реалізацію безперспективного шляху розвитку економіки, стрімкий рух назад. На практиці це привело до стрімкого знищення економічного потенціалу держави, занепаду економічної і соціальної сфери, деградації української нації. Власники активів, замість того, щоб забезпечити їх ефективне функціонування на благо процвітання держави, вкладають їх у різного роду корупційні схеми. І тим, кому вдається інвестувати у владу або купити послуги влади, заздрить і прагне наслідувати все суспільство. Конкуренція за нову техніку і технології, які б забезпечили підвищення техніко-економічних характеристик виробництва і якості продукції як необхідної умови інноваційного розвитку все більше підміняється конкуренцією за джерела влади, за доступ до неї. В описаних умовах роль і значення грошових вливань у владні структури значно зростають; із таких, що забезпечують економічне процвітання бізнесу, вони перетворюються у необхідну умову забезпечення власне його існування. Без гарантій підтримки з боку владних структур в реаліях української дійсності проводити підприємницьку діяльність, та навіть і зберегти її дуже і дуже проблематично. Дійшло до того, що без постійних ін'єкцій у владні структури безпечне існування бізнесу неможливе.

Напрямки такого інвестування у владу досить різноманітні. Це насамперед фінансування діяльності політичних партій і просування своїх представників в державні структури; в корупцію для прийняття вигідних бізнес-проектів і «лобіювання» в представницьких органах влади власних бізнес-інтересів; в придбання і захоплення особливо вигідних і перспективних в економічному відношенні підприємств (від приватизації до рейдерства і прямого захоплення); заснування нових господарських структур, головною метою яких є не виробництво, а виведення з-під контролю доходів власника активів; створення охоронних систем бізнесу (від державної до приватної охорони, і аж до залучення кримінальних структур).

Більш висока ефективність рентної форми ведення бізнесу у відповідності із законом сполучених посудин ставить ще більші перепони на шляху інноваційної діяльності. Тягар інноваційних витрат на розвиток інноваційної інфраструктури стає непосильним для національної економіки. Навіть мізерно невеликий обсяг фінансування із Державного бюджету розвитку науки і наукових кадрів у порівнянні з іншими країнами залишається швидше

декларативним і проводиться за остаточним принципом. Тому різного роду бізнес-інкубатори, інноваційні центри, технологічні парки існують швидше на папері, ніж в реальній дійсності. Про союз науки і виробництва, синтез фундаментальної і прикладної науки, масове впровадження науково-технічних досягнень у виробництво доводиться тільки говорити.

Окремого питання заслуговує сам механізм привласнення рентного прибутку. Зрозуміло, що оскільки рентні платежі, тим більше у владу, ніде не афішуються, то вони об'єктивно потребують наявності адекватних специфічних механізмів його привласнення. Найбільш масово вживаним шляхом максимізації доходів власника активів у відповідності з принципом скритності, мова про який уже велась вище, є їх вилучення не з офіційного прибутку, а з доходів посередницьких структур, через які і проходять основні товарні і грошові потоки контрольованого підприємства.

Це відбувається за добре відомою схемою: продаж продукції підприємства таким фірмам за заниженими (інсайдерськими) цінами з наступним її перепродажем (досить часто неодноразовим) з осіданням доходів на рахунках посередників. Саме цією обставиною можна пояснити досить дивний парадокс функціонування підприємств в Україні: величезна їх кількість (біля 40 %) на протязі тривалого періоду часу виявляються збитковими, і разом з тим ніхто від них не відмовляється. Згідно принципу скритності (а підгрунття для цього є – комерційна таємниця, явище, між іншим, саме по собі досить складне і суперечливе, і разом з тим закономірне і достатньо об'єктивне) офіційний прибуток підприємства власнику активів непотрібний, більше того, він заважає йому максимізувати отримуваний дохід. В цих умовах власник або отримує особистий дохід, приховуючи фактично створений прибуток і перекачуючи його певним чином у свої кишені, або ж, якщо у підприємства прибуток офіційно забирають, органічно вбудовуючи його в штучно створену ієрархію комерційних структур; із власником діляться доходом з контрольованих цими структурами фінансових потоків.

ВИСНОВКИ

Визріла об'єктивність і неминучість інноваційного спрямування економічного розвитку в умовах існуючого господарського механізму наштовхується на низку нездоланих перепон. Разом з тим проведений аналіз переконує, що стратегічні цілі інноваційної діяльності сприятливо сприймаються і відповідають корінним інтересам всіх основних гравців на економічному полі, однак тактичні умови господарювання унеможливають їх реалізацію.

Відповідно зростає і без того численна когорта представників економічної науки, які висловлюють сумніви у спроможності української економіки ввійти в перелік країн інноваційного спрямування економічного розвитку.

Вихід в умовах функціонування політично сильної і економічно слабкої держави вбачається у затуханні і сповільненні рентного шляху розвитку внаслідок зниження продуктивних ним рівнів рентабельності. Зрозуміло, що такий шлях дуже тривалий і безініціативний, однак об'єктивних причин забезпечення інноваційного вектору економічного розвитку на разі не спостерігається.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вишневский В. Инновации, институты и эволюция / В. Вишневский, В. Дементьев // *Вопросы экономики*. – 2010. – № 9. – С. 41–61.
2. Киндзерский Ю. Деформация института собственности в Украине и проблемы формирования эффективного собственника в неэффективном государстве / Ю. Киндзерский // *Вопросы экономики*. – 2010. – № 7. – С. 123–133.
3. Пахомов Ю. Ситуация в Украине: передкриза, криза, посткриза / Ю. Пахомов, С. Пахомов // *Економічний часопис – XXI*. – 2009. – № 7–8. – С. 3–6.

Стаття надійшла до редакції 06.11.2011 р.